

9. Сосюр Фердінан де. Курс загальної лінгвістики. – К., 1998.
10. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.: У 2-х кн. / Підготували до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса. Київ – Нью-Йорк, 2002–2003.
11. Український орфографічний словник. Видання восьме, доповнене і перероблене. – К., 2008.
12. Słownik języka polskiego: У 3-х тт. – Варшава, 1995.

Уляна Штанденко (Київ), науковий співробітник
відділу історії Інституту української мови НАН України,
кандидат філологічних наук

Морфологічні особливості ітеративних дієслів у пам'ятках староукраїнської мови

У процесі аналізу словотвірної структури дериватів у пам'ятках староукраїнської мови виявлено велику кількість дієслівних форм. Найпоширенішими були інфінітивні форми тематичних дієслів із основами на приголосні, що вживалися з варіантом **-ти** (напр.: *заробити, погородити, продати, хотѣти*) та прості форми минулого часу (на зразок *сказав, вѣйшољ, взяли*).

Досліджуючи пам'ятки староукраїнської мови, зокрема в «Актах Полтавського полкового суду 1668 – 1740 рр.» помічаємо, що найпоширенішими виявилися прості форми минулого часу однини чоловічого роду. Форми минулого часу однини чоловічого роду мали традиційний варіант афікса **-ль / -л** (напр.: *мѣ(л)* (58 зв.), *сказа(л)* (200), *скину(л)* (293 зв.), *страха(л)* (119 зв.)), але нерідко фіксуються й живомовні форми з варіантом афікса **-въ (-в)** (напр.: *сказавъ* (68 зв.), *бувъ* (157), *продавъ* (346 зв.), *изволи(в)* (187 зв.), *стояв* (200 зв.), *повѣдѣв* (187 зв.)). Прояв розмовної практики народу спостережено в уживанні обох варіантів афікса у формах дієслів минулого часу однини чоловічого роду. Варто зауважити, що у формах давноминулого часу однини чоловічого роду, які складаються з форм минулого особового часу та з особових форм допоміжного дієслова *бути*, спостережено паралельне вживання фонетичних варіантів афікса – **-в, -л** (на зразок *повѣрити бувъ рачи(ль)* (130 а), *сѣножатю завладѣ(в) былъ Ми(с)ко Гонѣча(р)* (73)) тощо. Форми минулого особового часу переважають у початкових або заключних частинах Актів і засвідчені переважно в актових книгах у записах прямої мови – висловлюваннях свідків та позивачів.

Щодо словотворчих суфіксів, то варто відзначити, що в староукраїнських пам'ятках XIV – XVIII ст. поряд із дериватами на **-ова(ти)/-ува(ти)**, зафіксовано дієслівні суфікси у фонетико-графічному вигляді **-ева-, -ива-, -ыва-, -ѣва-, -єва-, -ава-**. Як зазначає П.Г. Житецький, дієслова з суфіксами **-ыва-, -ива-, -ева-** з XVI ст. почали зникати, поступаючись місцем дериватам з суфіксом **-ова-**, котрий часто набирав фонетичного вигляду **-ува-** [3, 89]. Однак, досліджуючи морфологічні особливості дієслів у пам'ятках староукраїнської мови помічаємо, що дієслівні суфікси **-ива-, (-ыва-), -ава-, -ова-** все ж таки функціонували, тобто були продуктив-

ними, однак використовувалися виключно в дієсловах на позначення багаторазовості чи повторюваності дії. Сьогодні у лінгвістичній літературі значення повторюваності дії трактується як ітеративність.

Семантику ітеративності, виражену відповідними дієсловами, вчені називають по-різному: «многократністю дії» (І. І. Ковалик), «багатократністю» (О. І. Бондар), «неоднократністю» (О. В. Бондарко), «дієслівною множинністю» (В. С. Храковський) тощо. Як зазначає І. І. Ковалик, майже всі дослідники виду слов'янських дієслів виділяли окрему категорію ітеративних дієслів у системі морфологічно і семантично кількісних видових кореляцій дієслівних утворень [4, 34]. Л. А. Булаховський групу ітеративних дієслів, що означають «повторюваність, кратність», розглядає тільки в системі дієслів недоконаного виду. У mnogokratnih дієсловах недоконаного виду він розрізняє: 1) повторюваність (кратність: *приходжу – приходив*); 2) нерегулярну повторюваність (значення «час від часу»: *ходжую*); 3) нерегулярну повторюваність у давньоминулому: *говорював* [1, 164 – 165].

У староукраїнський період тип ітеративних дієслів творився за допомогою суфіксів **-ива-**, **-ыва-**, **-ова-**, **-ава-**, **-овыва-** від дієслівних основ на **-и(ти)**, **-а(ти)**, **-ува(ти)**, пор.: *боронивати* «ітератив від *боронити*», *воджовати* «ітератив від *водити*», *волочивати* «ітератив від *волочити*», *даивати* «ітератив від *давати*», *гравати* «ітератив від *грати*», *даровывати* «ітератив від *дарувати*», *хоживати* «ітератив від *ходити*» і т. д.

В історичних словниках української мови зафіксовано наступні форми ітеративних дієслів. Наводимо їх у контексті ілюстративного матеріалу: *ве(д)лу(з) своє(з)о вбычаю, на (ж)мон(д)ски(x) труба(x) гравали* (1582, СУМ XVI – XVII VI, 69); *многими речми в потребах моих спомагала и даровывала* (1546, СУМ XVI – XVII VII, 179); *старосты Луцкии подводь не даивали зь возы, коли они хоживали на нашу службу* (1547, ІСУЯ I, 660) тощо. З історії розвитку багатократних дієслів відомо, що «давнішому типові кратних дієслів була властива наявність суфіксів **-а-** (**-я-**); пізніше цей тип змінився на інший, який мав суфікс **-ыва-** (**-ива-**)» [6, 54].

Окремо слід сказати про виявлені так звані багатократні (ітеративні) дієслова, що вказують на повторюваність, багаторазовість дії у «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду другої пол. XVII – поч. XVIII ст.». Досліджувана рукописна пам'ятка тривалий час була надбанням фонду О. Лазаревського, а сьогодні зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського – Ш. Ф I 55 256 (Лаз. 39₁). У цій пам'ятці знаходимо величезний матеріал для вивчення розвитку морфологічної системи дієслова загальнонародної староукраїнської мови. Непоодинокими виявилися випадки, коли за допомогою суфіксальних морфем творилися ітеративні дієслова і широко використовувалися у мовленні.

Особливість тексту актових документів виявляється в тому, що їхній зміст передається набором формул, тобто синтаксичних моделей, де опорними ланками виступають юридичні терміни та канцеляризми. Однак судовий процес передбачає вислуховування свідків, а писар, котрий веде протокол, записує показання свідків фактично дослівно. Отже, в актових документах відбито також народнорозмовну мову населення краю. Тому для лінгвістів ці тексти цінні тим, що, в них окрім юридич-

ної термінології, яка відображає витоки сучасного ділового стилю, засвідчено також повніше, ніж у будь-яких інших писемних пам'ятках живомовну стихію того часу.

В «Актах Полтавського полкового суду» відбито явища староукраїнської літературної мови другої пол. XVII – поч. XVIII ст., які є цінним матеріалом для лінгвістичного дослідження історії української мови одного з найвпливовіших культурних центрів України. Зазначимо також, що зразки зафіксованої в пам'ятці лексики є джерелом середньонаддніпрянського говору, що ліг в основу сучасної української літературної мови. Тому всебічне дослідження морфології староукраїнського дієслова дасть можливість розкрити наступність традицій норм української мови.

У досліджуваній пам'ятці ітеративні деривати найчастіше знаходимо у записях прямої мови. Серед виявлених дієслів лексеми *бѣрати*, *кучововати*, *кошевати* (*кошовати*), *пасати* та ін. Ілюстративний матеріал подаємо в хронологічній послідовності зі збереженням орфографії джерела. Наприклад: *втожъ по(д) боязню Божею визналъ: панове, и я по свято(й) правдѣ вамъ повѣдаю. Єще мѣ з молодости лѣтъ моѣхъ кози тамъ пасалъ з о(т)цемъ Ивановимъ Дѣденькови(м)* (1690 р., 248);

же сѣножа(т) w(т) давни(х) часо(в) Иванова Ми(л)цева на Полузори черезъ лози к Браїлково(й) в Супруново(ѿ) стѣньки, а Налива(й)ченько тамъ жадно(ѿ) справи к тимъ кгрунѣта(м) Ми(л)цовски(м) не мѣвалъ и не мѣеть (1691 р., 256 зв.);

Пятій свѣдокъ Леско Борщенко, тожъ в глубокой старости будущій, при(з)налъ: я, мовить, тую луку кошевалъ, // сидячи в пасицѣ, коли она єще служила Андрѣевѣ Бреусу з ласки Опанаса Пащенка (1698 р., 363^б зв.);

Але в той час єще Василевого хутора не було под лѣсомъ Иляшенковимъ, толко били свинарня где многие з свинями кучововали (1698 р., 363^б зв.);

Шестій свѣдокъ Иванъ Сухенкій признавалъ тоє: я сижувалъ у Опанаса єще до луго(в)цини у пасецѣ и в лузѣ сам же до десятка лѣтъ и далѣй, а тую лучку кошовалъ и я з ласки Опанасовой из Бреусомъ, а Гладкому она не служила, также и лѣсъ о(т) липи пересѣка граничила на тую сторону. Семій свѣдокъ Федоръ Собакаръ призналъ: и я, панове, вѣдаю добре о(т) Чигиринцини, якъ Иляшенко Михайло тую луку кошовалъ и лѣсомъ тимъ о(т) липи по пересѣку владнувъ, бо онъ тоє куплею набуль о(т) Опанаса да и мнѣ з ласки своєї копицю сѣна далъ (1698 р., 364);

панъ Че(р)някъ и мимо унѣверсали реме(н)та(р)ские бѣравъ собѣ з ихъ камене(й) та(к) же, я(к) и з по(с)политихъ, по двѣ части приходу, а и(мъ), бѣ(д)нимъ, кидалъ по трете(й) часты (1700 р., 334 зв.).

Імовірно, уживання ітеративних форм дієслів у реченнях із прямою мовою лише до кінця XVII ст. свідчить, що вони відбивали окремі риси живої мови Середньої Наддніпрянщини того часу, проте вже поступово зникали в народному мовленні.

У сучасній українській мові наведені деривати не збереглися, а в поєднанні з префіксами перетворилися в ітеративні дієслова процесно-тривалої дії, порівняймо: *прибріхувати, потупувати, помахувати, покурювати* тощо. Однак, як зазначає І.І. Ковалик, у процесі формування української мови, зокрема її морфологічно-словотвірної структури, колишні багатократнотворчі суфікси були втрачені [5, 214], замінившись при цьому суфіксом **-ова-**, що пізніше перетворився на **-ува-**. Широкого вжитку у сучасній українській мові набули дієслівні утворення зі складним суфіксом **-овува-**: *закуповувати, обдаровувати, обмальовувати* та ін., однак вони є явищем новішого походження.

Важливо також відзначити, що в староукраїнський період XIV – XVIII ст. деривати з суфіксом **-ова-** не були настільки поширеними, як у сучасній українській мові, оскільки у той час вони поступалися продуктивністю дієсловам на **-и(ти)** та **-а(ти)**. Проте у сучасній українській мові деривати з формантом **-ува/-юва-** є найуживанішими: понад третину всіх безпрефіксних дієслів сучасної української мови становлять дієслова, утворені за допомогою цього суфікса. Велику продуктивність зазначеного форманта пояснюють тим, що тільки він у сучасній українській мові творить нові дієслівні форми як від українських, так і від іншомовних твірних основ [7, 7].

Значення ітеративності сьогодні виявляється у формах як доконаного, так і недоконаного виду. Ітеративні предикати недоконаного виду є найбільш продуктивними. Однак В. В. Виноградов вважав, що «належність форм многократного виду до категорії недоконаного виду для сучасної мови є «притягнутою», незважаючи на те, що історично вона виправдана однорідністю, «омонімією» суфіксів **-а-, -ва-, -ива-, -іва-**» [2, 503].

У сучасній українській мові семантика ітеративності визначається насамперед морфемно-семантичною структурою дієслова, адже комбінація префіксів «підсилює» їх, напр.: *по-роз-в'язувати, по-ви-ростати, по-ви-бігати*.

Дослідження ітеративних дієслів із діахронічного погляду засвідчує, що зміни в цій ділянці стосувалися передусім продуктивності різних словотворчих афіксів: якщо у староукраїнський період ітеративність виражалася за допомогою суфіксів, то у сучасній українській мові, з огляду на розширення дериваційної бази творення дієслів, цю особливість перейняли префіксально-суфіксальні моделі.

Спостереження над ітеративними утвореннями дієслів у староукраїнських пам'ятках дають підстави стверджувати, що такі деривати активно функціонували та відігравали важливу роль у мовленні того часу. Проте, зважаючи на певні структурно-семантичні зміни, суфіксальні ітеративні дієслова не перейшли до наступних етапів розвитку мови, а залишилися архаїчним надбанням староукраїнського періоду.

Список літератури

1. Булаховський Л. А. Курс русского литературного языка: В 2-х т. – К.: Рад. школа, 1952–1953. – Т.1. – 390 с.
2. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.: Учпедгиз, 1947. – 639 с.
3. Житецький П.Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. // Вибрані праці: Філологія. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 20 – 138.

4. Ковалик І. І. Многократні дієслова в українській мові в порівнянні з іншими слов'янськими мовами: Дис...канд. філол. наук. – Львів., 1949. – 190 с.
5. Ковалик І. І. Структурні типи многократних дієслів в українській мові в порівнянні з іншими слов'янськими мовами // Вопросы славянского языкознания. – Львів, 1949. – Кн. II. – С. 209 – 228.
6. Обнорский С. П. Очерки по морфологии русского глагола. – М.: АН СССР, 1953. – 215 с.
7. Юрчук Л.А. Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1959. – 99 с.

Джерела

Акти – Акти Полтавського полкового суду 1668 – 1740 рр.» зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського – Ш. Ф І 55 256 (Лаз. 39₁).

ІСУЯ – Історичний словник українського языка / За ред. Є. Тимченка. – Харків – Київ: Держвидав України, 1930 – 1932. – Т.1. – 947 с.

СУМ XVI – XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 1994 – 2012. – Вип. 1 – 15.

Ігор Давиденко (Київ), молодший науковий співробітник
відділу історії української мови
Інституту української мови НАН України,
кандидат філологічних наук

Полонізми у «Волинських грамотах XVI століття»

За умовами Люблінської унії (1569 р.) більша частина українських земель відійшла до складу Речі Посполитої, що обумовило подальший історико-культурний розвиток цієї частини України на три століття (XVI – XVIII). У XVI ст. українсько-польські мовні зв'язки досягли небувалого рівня. Адже саме в цей час постала польська літературна мова, у Європі розпочався період активного культурного піднесення, Україна почала безпосередньо контактувати із західнослов'янськими народами, із західною культурою загалом. Це призвело до своєрідного процесу інтерференції, який відображено у мові писемних пам'яток [2, 21]. Українсько-польські мовні взаємовпливи простежуються чи не на всіх мовних рівнях: фонетичному, граматичному, лексичному й фразеологічному. Писемні пам'ятки XVI – першої половини XVII ст. засвідчують поступове наростання в українській літературній мові полонізмів, особливо в адміністративній і правовій сфері [3, 704]. Окрім того, обидві мови відіграли значну роль у становленні власних діалектів. Українсько-польські мовні контакти в науковій літературі в різний час досліджували Л. Гумецька, М. Рогаль, В. Титаренко, Ф. Ткач, М. Худаш та інші [1], [2]. У цій розвідці здійснюємо спробу представлення впливу польської мови на граматичну та лексичну систему староукраїнської мови XVI століття (на матеріалі пам'ятки української мови «Волинські грамоти XVI ст.»).

Явище полонізації на граматичному рівні виявляється у тому, що:

1. У багатьох речення у ролі присудка виступають дієслівні форми 1 ос. одн. із закінченням *-am*, що є типовою ознакою польської мови. Пор, напр.: **Ja tam teraz coś siebie powiedzieć**, **Я**, *Пе(т)рѣ Я(ц)кови(ч) А(н)дру(з)ски(и), зємени(н) повѣту*